

Доброгорська Н.В.

Позиції катеринославського дворянства в обговоренні селянської реформи 1861 р.

Скасування кріпосного права в 1861 р. стало знаковою подією для історії Російської імперії XIX століття. Воно наперед обумовило шляхи подальшого розвитку суспільства, стало першим кроком у тривалому процесі формування нових економічних умов та правил, за якими держава мала будувати своє майбутнє. Реформі передувала довга та напружена підготовча робота, до якої було залучено велику кількість людей, розроблено багато проектів, різних за своїм змістом та пропозиціями.

Підготовці та проведенню Селянської реформи в загальноросійському масштабі присвячена значна кількість досліджень як дореволюційних, так і сучасних істориків, аналізувати які в рамках даної розвідки немає можливості та й необхідності, оскільки спеціальні історіографічні огляди в першу чергу П.А.Зайончковського, Б.Г.Літвака, Л.Г.Захарової [9; 19; 11] та відповідні частини монографій [8; 12; 31] дають загальне уявлення про ступінь розробки даної проблеми. Саме історико-історіографічний аналіз засвідчує недостатню вивченість цього сюжету на матеріалах України в цілому та її окремих регіонів зокрема. У поданій Б.Г. Літваком достатньо обширній бібліографії по історії Селянської реформи в різних губерніях Росії немає жодної монографії по «українським» губерніям і лише декілька статей, що стосуються введення уставних грамот на Чернігівщині, Полтавщині та півдні України [18]. Обговоренню ж реформи, її підготовці, а також позиціям, поглядам, тим більше, мотиваціям дворянства не відведено у вітчизняній історіографії належного місця. Їх аналіз зазвичай зводився до узагальнюючого схематичного поділу дворянства на кріпосників та лібералів, який, до речі, закріпився в суспільній думці, публіцистиці ще в переддень Великих реформ [21, с. 73]. Зараз історики вже починають наголошувати на тому, що прямолінійне та жорстке визначення поглядів у категоріях “кріпосник”, “консерватор”, “ліберал”, “прогресист” і т.д. навряд чи дозволить зрозуміти соціальну мотивацію поведінки, проблемність стосунків між основними станами, уточнити і розширити уявлення про їх характер і в такий спосіб вийти за рамки традиційної для вітчизняної історіографії констатації антагоністичного протистояння дворянства і селянства, вузько станових інтересів дворянства тощо [20, с. 311].

Значну увагу позиціям помісного дворянства, виявленню причини, що лежали в основі розподілу його на різні суспільно-політичні угруповання, приділив О.О.Корнілов, досліджуючи Селянську реформу і, зокрема, діяльність

Губернських комітетів по облаштуванню побуту кріпосних селян. Але, з врахуванням широти охоплення матеріалу в рамках Російської імперії в цілому, історик не міг у повній мірі представити не лише погляди всіх дворянських депутатів, а й позицію Губернських комітетів з окремих питань, що він сам добре усвідомлював, звертаючи увагу на необхідність самостійного дослідження і детального відображення прагнень і поглядів, що панували в суспільстві в той час, в тому числі й з врахуванням місцевих особливостей [13, с. 76].

Участь катеринославського дворянства в підготовці Селянської реформи, його ставлення до цих подій в науковій літературі досліджена слабо. В певній мірі цього торкнувся О.В.Флоровський у роботах “Освобождение крестьян по проектам губернских комитетов Новороссийского края” та “Крестьянская реформа и высшая администрация Новороссийского края” [30; 29]. У першому дослідженні автор проаналізував проекти губернських комітетів з влаштування побуту селян трьох Новоросійських губерній: Катеринославської, Таврійської та Херсонської, виклав їх основні положення. На думку О.Флоровського в розробці проекту реформи катеринославське дворянство керувалось перш за все турботою про збереження недоторканності своїх прав на землю, надаючи селянам у користування незначну кількість десятин, а також прагнуло відстояти адміністративний та поліцейський вплив поміщиків на всі сторони життя колишніх кріпосних [30, с. 24]. У другій своїй розвідці історик розглянув погляди Новоросійського та Бессарабського генерал – губернатора О.Строганова на реформу та його ставлення до процесу підготовки взагалі.

Обговорення та проведення реформи безпосередньо в Катеринославській губернії дослідив І.Ребрін в роботі “Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии”, яка вийшла друком в 1903 році [27]. Автор даної розвідки описав події, що передували скасуванню кріпосного права в губернії, навів приклади боротьби селян проти поміщиків у 1840-1860-х роках, як один зі спонукаючих факторів, розкрив механізм впровадження реформи, роботу мирових посередників, мирових судів. І.Ребрін в своїй роботі зазначав, що процес складання угод між поміщиками та селянами йшов дуже повільними темпами і це викликало незадоволення з боку уряду, який наприкінці 1861 року надіслав спеціальне розпорядження на ім'я катеринославського губернатора і висловив думку про необхідність застосовувати міри до поміщиків, щоб пришвидшити складання уставних грамот [27, с. 197].

Найбільш детально, на нашу думку, проблема підготовки та проведення селянської реформи в Катеринославській губернії, була розглянута в статті Д.П.Пойди “К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года в Екатеринославской губернии” [24]. Автор, спираючись на численні архівні матеріали, показав, як, крок за кроком, проходило обговорення та розробка проекту губернського комітету з влаштування побуту селян, виявив основні тенденції у середовищі зацікавленого дворянства стосовно даного питання. Крім того, історик описав перші пореформені роки в нашому краї, розкрив позиції поміщиків та реакцію селянства щодо впровадження нових умов їхнього співіснування. Загалом у даній статті, оцінка діяльності

катеринославського губернського комітету з селянського питання була негативною, тому що з боку поміщиків існував сильний опір цій справі, а реформа 1861 року “не оправдала надежд крестьян на обещанную им волю” [24, с. 106]. Д.П.Пойда широко спирається на роботу І.Ребріна, особливо в сюжетах, які стосуються процесу впровадження реформи, діяльності мирових посередників та з'їздів, укладення уставних грамот між поміщиками та селянами. Можна відзначити також схожість оцінок на дану проблему в цих істориків, не дивлячись на значну часову відстань, яка відділяє їхні роботи. Ґрунтовність дослідження Д.П.Пойди, опертого в тому числі й на архівні матеріали, створила враження, що тема нібито «закрита». Довгий час вона перебувала майже поза увагою істориків, хоча час від часу з'являлися публікації, присвячені введенню уставних грамот, безпосереднім результатам Селянської реформи на Катеринославщині [17; 16]. В подальшому вже введена в науковий обіг інформація та оцінки просто запозичувалася іншими авторами.

Лише в останні роки цей сюжет знову потрапив у поле зору істориків під персонологічним кутом. Зокрема, в 2002 р. вийшла монографія І.О.Кочергіна про Олександра Поля, в якій історик не оминув участі свого героя в роботі Катеринославського губернського комітету, а згодом і стаття цього ж автора, де на прикладі маєтків П. та О.Полів показано як відбувався процес впровадження Селянської реформи в життя [14; 15]. І.О.Кочергін зазначав, що негативними наслідки перетворень були не лише для селян, а і для дрібних та середніх поміщиків, які після надання передбаченої «Положенням» кількості землі, втрачали значну частину своєї власності та змушені були пристосовуватись до нових умов існування.

Та, попри все, поза увагою дослідників залишається ще багато проблем, пов'язаних з Селянською реформою 1861 р. на теренах Катеринославської губернії. Необхідно дослідити, чим же було викликано негативне ставлення більшості представників місцевого дворянства до ліквідації кріпосного права, чи існували об'єктивні причини для цього. Важливими та до кінця недослідженими є питання адаптації привілейованого стану до нових соціально-економічних реалій, діяльності дворянської корпорації у пореформені роки, розвитку господарств. Існує потреба переосмислення поглядів та оцінок стосовно окреслених напрямків. В цьому плані особливої уваги потребує аналіз думок, поглядів, висловлених дворянством в переддень реформи, адже саме тут найбільш чітко прозвучали специфічні місцеві проблеми, що стояли та могли постати в майбутньому не лише перед поміщиками, стурбованість не лише власною долею. Тим більше необхідно звернутися саме до вивчення підготовчого етапу емансипації, до дискусій, що в той час розгорнулися, оскільки в історіографії зазвичай аналізувалися вже, так би мовити, кінцеві документи та позиції, представлені катеринославським дворянством в Редакційних комісіях.

Широкі можливості для такої “ревізії” може надати розширення кола джерел та нове прочитання вже введених до обігу. Значний обсяг матеріалу з історії скасування кріпосного права в Катеринославській губернії зберігається в фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького. Зокрема,

це фонд № 26, справи № 11, 14, 19 і фонд № 23, справа № 11. Джерела, що містяться в цих справах, об'єднані за тематичною та хронологічною ознаками. Це й думки Катеринославського повітового предводителя Г.Нечаєва з приводу станових потреб і прав дворянського стану та Новомосковського повітового предводителя А.Миклашевського щодо покращення побуту селян, листи, спогади, чернетки проектів губернського комітету, статті поміщиків з даної проблематики [1; 2; 3]. Даний комплекс дуже фрагментарно використаний істориками. Водночас ці джерела надають можливість дещо по-новому поглянути на проблему; відкинувши стереотипи, скласти оцінку тим подіям, що відбувались у нашому краї наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХІХ ст.

Для того, щоб зрозуміти та оцінити процеси, які відбувались в Катеринославській губернії напередодні скасування кріпосного права, необхідно спробувати з'ясувати як ставились самі представники дворянства до означених вище суспільних змін. При цьому бажано відійти від сприйняття поміщиків як завзятих гнобителів, головною метою існування яких було пригнічення селян. Потрібно розуміти, що це були люди, які володіли певною власністю та правами, наданими владою їм чи їхнім предкам за службу на благо держави. Окрім всього, в своїх кріпосних вони вклали капітал, облаштували їх за власний кошт. У неврожайні роки селяни повністю перебували на утриманні поміщиків. Тому не дивно, що землевласники чекали повернення вкладених коштів та затрачених зусиль. Крім того держава сама була найбільшим власником кріпосних людей. Поміщицькі маєтки давали певний прибуток при невеликій затраті сил та часу на ведення господарства [22, с. 394] і тому змінювати усталений спосіб життя, втрачати статус, привілеї, земельні володіння, адаптуватись до нових умов прагнули далеко не всі представники дворянства.

Господарство Катеринославської губернії носило аграрний характер. Поміщицькі господарства спеціалізувались на розведенні худоби (особливого поширення набуло вівчарство). Цьому сприяли значні земельні масиви, які були в наявності у землевласників, а також можливість отримання швидкого та значного прибутку [26, с. 150]. Окрім скотарства, катеринославські поміщики займались також землеробством, вирощували озиму та яру пшеницю, ячмінь, жито, льон [25, с. 154-155]. Однак, для нормального ведення господарства потрібна була велика кількість робочих рук, яких у поміщиків часто не вистачало, тому вони були змушені використовувати найману працю, що в свою чергу вимагало з їхнього боку великих витрат. Тому, коли постало питання про скасування кріпосного права, більшість дворян новоросійських губерній виступали проти такого перевороту, бо вважали, що примусова праця складала міцну основу господарства, а відмова від неї могла призвести до загибелі системи господарювання в краї [5, с. 157].

Подібні погляди поміщики Новоросії висловлювали й на сторінках “Записок Общества Сельского хозяйства Южной России” [6; 23; 28]. У 1858 р. тут був опублікований звіт товариства за 1857 р. під назвою «О мерах улучшения сельской промышленности Новороссийского края». Цей звіт мав за основу записку, в якій розглядалась корисність земель південного регіону Росії

і необхідність подальшого їх розвитку. Однак, на думку авторів, існували перепони для такого процесу: по-перше, це малолюдність новоросійських земель, яка обумовлювала недостатню кількість робочих рук. По-друге, це погані шляхи сполучення, що ускладнювали нормальну доставку сільськогосподарської продукції до пунктів збуту, які зазвичай знаходились у портах на Чорному та Азовському морях. По-третє, нестача капіталів, яка була зумовлена першими двома факторами. По-четверте, надзвичайно низьким залишався освітній рівень тих людей, які впливали на розвиток сільського господарства краю. Не вистачало спеціальних навчальних закладів, дослідних полів і ферм [23]. Ці фактори особливо болюче відбивались на великих господарствах. Їхні власники змушені були заздалегідь прораховувати розмір робіт, кількість необхідних людей та винаймати їх. Щорічно на це йшли величезні суми. Значним був і ризик для господарств, адже не існувало відповідної законодавчої бази, яка б регулювала процес найму робітників.

Коли постало питання про підготовку до реформи, частина катеринославських поміщиків розраховувала на те, що від уряду вони отримають секретні циркуляри, про які відомо буде тільки їм, а саме ж проведення реформи затягнеться на довгий час і в цілому існуючий порядок справ не зміниться [7, с. 162]. В їхньому середовищі панували різні думки та настрої. Поміщик Олександрівського повіту Д.Т.Гнедін, який в роки впровадження реформи працював мировим посередником, у своїх спогадах зазначав, що одна частина дворян вважала проведення реформи необхідним для посилення держави, інша – вбачала в ній порушення прав їхньої власності, пропонувала для попередження селянських заворушень прийняти жорсткі заходи, щоб посилити поміщицьку владу на селі та почекаати зі звільненням кріпосних ще якийсь час [7, с. 161-162]. Він також навів приклади реакції іншого характеру: “После объявления Манифеста были случаи – один помещик умер от разрыва сердца, помещица сошла с ума” [7, с. 163]. Сам Гнедін стримано висловлював свою особисту думку щодо реформи, вбачав у ній мирне знищення зловживань поміщицькою владою. Він наголошував, що “Положення” підносило особу поміщика, з повною довірою ставилось до його гуманних почуттів і надавало можливість самому влаштуватись зі своїми колишніми селянами по-сімейному.

Як відомо, 20 листопада 1857 року Олександр II видав рескрипт Віленському генерал-губернатору В.І.Назімову про відкриття губернських комітетів з питань покращення побуту поміщицьких селян, за ним послідували вказівки іншим керівникам губерній і стало зрозумілим, що справа Селянської реформи набула публічного характеру. Приблизно в цей же час представники катеринославського дворянства почали підготовку до вирішення селянського питання. Зрозуміло, дворянство прагнуло відстояти свої інтереси в цій справі, не знаючи чого очікувати для себе від проведення реформи. Сенатор Я.Соловійов (голова земського відділу МВС, член Редакційної комісії 1860 р.) згадував: “Екатеринославский губернский предводитель дворянства писал (в отзыве на рескрипт), что Екатеринославская губерния не имеет сходства ни с Литовскими, ни с Остзейскими губерниями, литовские дворяне, по местным

умовлянням свого краю, могли просити о скорейшій унічищенні крестостной зівисимості. По положенню Катеринославской губернії, тамошні дворяне принуждені желати медленного изменения настоящего отношения крестьян к помещикам” [10, с. 747]. Дворяни були дуже занепокоєні цими розпорядженнями уряду, найбільше вони хвилювалися щодо майбутнього свого становища, бо вважали, що перетворення в побуті селян значно послаблять їх статки, позбавлять можливості утримувати свої родини, призведуть до ще більших боргів. Найгіршим для поміщиків уцій ситуації було “лишитися чести и доброго имени” [30, с. 3].

Однак, безпосередні реакції на урядові ініціативи висловлювалися в приватних розмовах, в листуванні. Один з активних діячів реформи на Катеринославщині М.Герсеванов, якого зазвичай відносять до табору консерваторів, у листі до відомого статистика О.Тройницького від 11 лютого 1858 р. висловлював безсумнівну підтримку емансипації: «Всякое стремление к распространению деспотизма и централизации возбуждает во мне отвращение; все, что ведет к свободе, находит самое сильное сочувствие. А здесь свобода большинства, как же не желать ея?» [32, с. 469]. Водночас він вважав, що до такої масштабної реформи не готовий ні уряд, ні дворянство, ні селянство. Та все ж серед найбільш підготовлених регіонів Росії, після Ярославської, Володимирської, Нижньогородської, попри історіографічну традицію, М.Герсеванов називав Новоросійський край [32, с. 470].

Після оприлюднення в газетах рескриптів Олександра II багато хто з катеринославських землевласників самі передавали і пояснювали їхній зміст селянам та дворовим людям, “чтобы не могли они увлечься рассказами людей неблагонамеренных” [4, арк. 3зв.]. Крім того, окремі представники дворянства поспішали почати роботу над підготовкою власних пропозицій по вирішенню селянського питання. Так, наприклад, предводитель Олександрівського повіту граф В.Канкрін, спеціально приїжджав до Катеринослава, щоб порадитися з губернським предводителем Г. Нечаєвим, однак не заставши його в місті (перебував у Полтавській губернії задля ознайомлення з тамтешньою ситуацією по селянській справі), просив дозволу у віце-губернатора Большова почати перемовини з поміщиками свого повіту з приводу майбутніх перетворень. Проте, В.Канкріну відмовили, посилаючись на відсутність розпоряджень від генерал-губернатора О. Строганова [4, арк. 4зв.]. З таким же питанням про необхідність почати консультації з поміщиками, звертались до Большова і предводителі дворянства Новомосковського та Катеринославського повітів Андрій та Ілля Миклашевські. Після повернення Г.Нечаєва з Полтавської губернії, Ілля змінив свою думку, зауважив, що селяни ще не достатньо підготовлені до звільнення і тому потреби в переговорах між землевласниками з приводу цього питання не існувало. І.Миклашевський вважав наділення кріпосних землею у постійне володіння недоречним, бо в майбутньому воно призвело б до відмови їх працювати на поміщиків. Він пропонував зберегти право землевласника на власний розсуд обмінювати земельні ділянки селян на такі ж за розміром, але в іншому місці, щоб запобігти виснаженню полів. Він пояснював, що головний прибуток у Катеринославській губернії господарства

отримують від вівчарства, для нормальної організації якого потрібні великі площі, і тому “когда же земля крестьянская отделится совершенно от помещичьей и полными распорядителями оной будут сами крестьяне, то неминуемо последуют беспорядки, которые повлекут к убытку как крестьян, так и самих помещиков” [4, арк. 5-7].

Як згадував офіцер корпусу жандармів Риндін, який знаходився в той час у Катеринославській губернії, у донесеннях Головному начальнику III Відділення Імператорської Канцелярії князю В.Долгорукову, подібну думку щодо емансипації селян І.Миклашевський перейняв у Г.Нечаєва. Сам губернський предводитель вважав, що поспішність у такій серйозній справі може лише нашкодити і тому слід почекати з організацією губернського комітету, доки не будуть отримані розпорядження від Новоросійського генерал-губернатора. Відносно реформи Г. Нечаєв зазначав, що селяни мають заплатити гроші за їх особисте звільнення з поміщицької залежності, приблизно 400 рублів за кожную душу, або відпрацювати їх протягом 12 років, не залежно від тієї роботи, яку повинні вони виконувати за відведені їм ділянки землі [4, арк. 7].

В лютому – березні 1858 р. проходили повітові збори поміщиків, на яких обговорювались питання покращення побуту селян. Зокрема, в Новомосковському повіті такі збори відбулись 9 лютого 1858 р. під головуванням А. Миклашевського. На них було вирішено: 1. просити уряд зберегти повну власність поміщиків на всю землю, а селянам надати тільки право користування нею як і було в минулому. Крім того, дозволити землевласникам на свій розсуд, або брати плату за будівлі кріпосних, або дарувати їх, але ні в якому випадку не давати можливість продавати ці житла стороннім людям. Викуплена за час перехідного періоду маєткова осілість повинна була складати в селянській родині майорат; 2. достатнім розміром земельного наділу вважались 2 десятини на кожную душу чоловічої статі. Не виключалась можливість на взаємовигідних умовах між поміщиком та селянином збільшувати кількість землі в залежності від місцевості; 3. звільнення дворових мало відбуватись одночасно із закінченням перехідного періоду. До цього часу встановити їм платню згідно губернських правил. Пастухи та чабани мали перебувати на особливому положенні. За кожного з них, необхідно було призначити їхнім сім'ям у користування визначену положенням кількість землі. Самим пастухам та чабанам платити гроші за службу; 4. просити уряд звернути увагу на забезпечення особистої безпеки поміщиків та збереження внутрішнього спокою у державі. Щоб запобігти селянським заворушенням, необхідно було посилити земську поліцію, бо “магическое влияние на крестьянина воли его отца – Помещика будет потеряно ныне, оно должно быть заменено прочным и твердым устройством Земской Полиции” [1, арк. 37-40]. Таку думку новомосковського повітового предводителя підтримав 31 місцевий дворянин і вона була направлена на розгляд губернського зібрання.

12 березня 1858 р. у Катеринославі відбулось надзвичайне зібрання повітових предводителів дворянства, на якому було вирішено звернутись з проханням про відкриття губернського комітету з селянського питання до

генерал-губернатора О.Строганова. 5 квітня 1858 року надійшов рескрипт Олександра II новоросійським губерніям. Цим документом надавалось право дворянству створити комітет під керуванням губернського предводителя у складі: двох членів від кожного повіту, обраних з середовища місцевих поміщиків і двох досвідчених землевласників – призначених урядом [24, с. 88]. 27 липня відбулось його перше засідання.

Найбільш гострі дискусії в середовищі катеринославського дворянства точились навколо питань про розмір земельного наділу, викуп маєткової осілості, становище дворових людей та обсяг повинностей на користь поміщиків. Так, дворянин Я.Савельєв підготував статтю “Относительно надела крестьян землею в Екатеринославской губернии” [1, арк. 21-32], в якій представив характеристику сільського господарства в губернії і тогочасного становища селян. Він вважав, що кріпосні, завдяки вигідному положенню цієї місцевості, мають всі умови для нормального існування. По-перше, це родючі ґрунти, які надають можливість селянам не знати нестачі продуктів харчування. По-друге, дешеві будівельні матеріали – вапно, земляна цегла, мул, каміння і тому “крестьяне наши живут в своих хатах как люди, а не прозябают в смраде и сырости, как животные” [1, арк. 22зв.]. По-третє, гарний та теплий одяг, матеріали для якого (льон, вовна) вирощуються в губернії у великих обсягах. Маючи все вище перелічене в наявності, селяни не повинні скаржитись на життя, тому що їхній матеріальний побут буде забезпечений, тільки необхідно докласти зусилля для цього. Достатнім розміром наділу для підтримання нормального існування кріпосних автор вважав 2 десятини землі.

Автор розглядав природу кріпосного права в Росії, намагався з'ясувати його причини і дійшов висновку, що: 1. кріпосництво могло б зникнути у Новоросійському краї саме по собі при досягненні певної пропорції населення відносно простору (1400 жителів на квадратну милю оброблюваних земель). Саме тому процес звільнення селян проходить не природнім, а примусовим шляхом; 2. при такому звільненні справедливо було б винагородити землевласників за відмову від необхідної їм праці, яка може призвести до розорення господарств; 3. дворянство робить великі пожертви для держави, відмовляючись від примусової праці, а якщо до цього ще й додати і дешеву уступку жител та землі, то розмір таких жертв складе видатний приклад в історії. Савельєв з побоюванням відносився до майбутнього звільнення: “словом, мы освобождаем крестьян своих в явное междуцарствие двух побудительных причин к труду: настоящий хозяин от него отказался, а новый, вызываемый нуждою и необходимостью еще явится не скоро” [1, арк. 31зв.-32]. Я.Савельєв покладав провину за встановлення кріпосного права перш за все на державу і тому її прямим обов'язком мало стати задоволення потреб дворянства за порушення прав його власності [1, арк. 31].

Під час обговорення проекту реформи Катеринославським комітетом по влаштуванню побуту селян, губернський предводитель дворянства Г.Нечаєв висловлював думку, що при скасуванні кріпосного права необхідно дотримуватись збереження поміщицького господарства в колишніх його розмірах. Цього можна було досягти лише завдяки осілості селян та наданням

їм землі у користування (2-х десятин на душу). Він звинувачував губернський комітет з влаштування побуту селян у тому, що підготовлений ним проект розроблявся під впливом пропозицій з інших губерній, які відрізнялись від Катеринославської місцевими умовами та звичаями, був занадто ліберальним і приносив інтереси та права дворянського стану в жертву “каким-то принципам” [30, с. 21]. Такої ж думки дотримувався й предводитель дворянства Новомосковського повіту М.Герсеванов. У своїх замітках, надісланих князю В.Долгорукову (начальнику III Відділення Імператорської канцелярії), він зазначав: “действия комиссий клонятся к ущербу священных прав самодержавной власти, их решения будут иметь следствием всеобщую пугачевщину” [цит. по: 30, с. 21].

Як бачимо, обговорення проекту викликало різні настрої та думки серед катеринославського дворянства. 27 лютого 1859 р. губернський комітет завершив свою роботу. Її результатом став проект, який у червні того ж року був направлений на розгляд уряду. Основними положеннями в ньому були: 1. селянам надавались права вільного стану, вони мали можливість викуповувати житла. Також визначався термін перехідного періоду – 12 років. Їм призначався наділ землі: в Катеринославському, Новомосковському, Павлоградському, Бахмутському, Слов’яносербському, Олександрівському та Верхньодніпровському повітах по 3 десятини на ревізьку душу, а в Ростовському - по 2; 2. ціна на викуп осілости була встановлена по її вартості з розподілом на категорії, а саме земля - по 20, 15, 10 копійок сріблом за квадратну сажень, будівля – від 30 до 90 рублів; 3. за земельний наділ селянин повинен був відпрацювати поміщику в перші чотири роки по 2 дні на тиждень, в наступні – півтора дні, а в останні роки платити оброк від 4 до 8 руб. сріблом за кожну десятину. Після закінчення обов’язкового перехідного періоду будь-які умови селян з поміщиками будуть залежати від їх взаємної згоди; 4. дворові люди мали прослужити власнику 9 років, на протязі яких вони крім їжі, одягу та взуття повинні отримувати платню від нього: чоловіки – від 10 до 25 руб. сріблом, а жінки від 5 до 15 руб. сріблом на рік [4, арк. 24-25зв.].

Такий проект не влаштовував деяких представників дворянства. Голова комітету Г.Нечаєв підписав його з обмовкою, що він не погоджується з окремими його положеннями і залишається при своїй особистій думці: “Председатель Комитета, исправляющий должность предводителя дворянства с предположением Правил в сем Проекте значущихся не вполне согласен. Надворный советник Нечаев” [4, арк. 23зв.]. Однак, як зазначав жандармський офіцер Риндін у своїх донесеннях В.Долгорукову, катеринославський предводитель ніякої окремої думки від себе не подав, і що з цього приводу в нього велось листування з начальником губернії [4, арк. 24].

Проект катеринославського дворянства викликав критику у генерал-губернатора О. Строганова. По-перше, його не влаштовував розмір цін на викуп осілости, він вважав їх занадто високими. По-друге, необхідно було зменшити обсяг натуральних повинностей до $1\frac{1}{2}$ днів на тиждень (78 днів на рік). По-третє, термін перехідного періоду мав складати не більше 6 років, щоб не викликати

ворожого ставлення селян до поміщиків [30, с. 23]. Особливе невдоволення у О.Строганова викликало те, що в проекті не йшлося про викуп селянами наділеної землі (крім тієї, яка перебувала під житлами): “с полной откровенностью должен сказать, что настоящий параграф способен испортить все благое дело улучшения быта крестьян; он лишит крестьянина всякой энергии и заботливости об усилении своего хозяйства, а в последствии породит бесчисленное множество бездомных и нищих” [цит. по: 30, с. 24]. Однак, тут треба пригадати зауваження О.Флоровського щодо дуже слабкої обізнаності О.Строганова з селянським питанням в цілому та з його новоросійською специфікою.

Проект катеринославського дворянства зайвий раз підтвердив ставлення до селянської реформи його представників. Вони намагались не стояти осторонь процесу, який відбувався у всій державі, прагнули бути активними його учасниками. Катеринославські поміщики хотіли захистити свою власність, вберегти себе від невідомого та невизначеного майбутнього. Розуміючи, що в такій справі без втрат їм не обійтися, в своєму проекті вони спробували мінімалізувати ці втрати, повернути хоч частину вкладених в своїх селян коштів. Дворяни вважали звільнення від кріпосної залежності великою жертвою на благо держави і очікували вдячності як від самих звільнених селян, так і з боку уряду. Реформа оголила проблеми дворянського стану, показала його слабкість, нездатність відстоювати власні інтереси. Тому боротьба за виживання тривала не лише в середовищі селянства, а також і в середовищі поміщицтва, яке виявилось не зовсім готовим до таких кардинальних змін.

Бібліографічні посилання:

1. Дніпропетровський історичний музей. Відділ рукописів (далі: ДІМ ВР). – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 11. Матеріали щодо селянської реформи 1861 року. Стаття поміщика Савельєва «Относительно надела крестьян землей в Екатеринославской губернии».
2. ДІМ ВР. – Ф. 26 – Оп.1. – Спр. 14. Матеріали щодо селянської реформи 1861 року. Записка.
3. ДІМ ВР. – Ф. 26 – Оп.1. – Спр. 19. Матеріали щодо селянської реформи 1861 року. (1859 – 1861 рр.).
4. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. КМФ. 4. – Оп. 1. – Спр. 223.
5. Боровой С.Я. К вопросу о применении наемного труда в помещичьих хозяйствах Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1965 г. – М., 1970.
6. Буницкий К. О затруднениях, встречаемых при производстве летних полевых работ в степных хозяйствах южного края России, с предложениями некоторых средств против такого невыгодного положения // Записки Общества сельского хозяйства Южной России (далі: ЗОСХЮР). – 1857. – С. 258-279.
7. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания // Русское богатство. – 1893. – № 5.
8. Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы в 1861 году. – М., 1958.
9. Зайончковский П.А. Советская историография реформы 1861 года // Вопросы истории. – 1961. – № 2. – С. 85-104.
10. Записки сенатора А. Соловьева о крестьянском деле // Русская Старина. – 1881. – Февраль.

11. Захарова Л.Г. Отечественная историография о подготовке крестьянской реформы 1861 года // История СССР. – 1976. – № 4. – С. 54-76.
12. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права. – М., 1984.
13. Корнилов А.А. Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858–1859 гг. // Русское Богатство. – 1904. – № 5.
14. Кочергин І.О. Олександр Поль: мрії, справи, спадщина. – Дніпропетровськ, 2002.
15. Кочергин І.О. Селянська реформа 1861 р. та катеринославські поміщики // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали V наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 48-53.
16. Лещенко Н.Н. Выкупная операция на Юге Украины // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Л., 1972.
17. Лещенко Н.Н. Результаты проведения реформы 1861 г. в Екатеринославской губернии по уставным грамотам // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1965 г. – М., 1970.
18. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М., 1991. – С. 152 – 153.
19. Литвак Б.Г. Советская историография реформы 19 февраля 1861 года // История СССР. – 1960. – № 6. – С. 99 – 120.
20. Литвинова Т.Ф. Ненадруковані папери М.П. Позена // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – “Історія”. – 2006. – № 728.
21. Литвинова Т.Ф. Селянська реформа 1861 р. на Лівобережній Україні в персоналістичному вимірі // Література та культура Полісся / Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. В. Гоголя. – Ніжин, 2004. – Вип. 27.: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті.
22. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX века). – СПб., 1999. – Т.1.
23. Отчет о действиях Общества Сельского Хозяйства Южной России в 1857г. X. О мерах улучшения сельской промышленности Новороссийского края // ЗОСХЮР. – 1858. – С.177-194.
24. Пойда Д.П. К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года Екатеринославской губернии // Научные записки Днепропетровского государственного университета. – К., 1954. –Т. 42. – Вып. 2. – С. 85-106.
25. Попова Р.С. К вопросу о кризисе феодально-крепостнической системы в 40-50 годах XIX в. (На материале губерний Юга России) // Сборник научных статей аспирантов кафедр истории СССР и УССР и всеобщей истории. – Днепропетровск, 1971.
26. Попова Р.С. Помещичье предпринимательство в период кризиса феодально-крепостнических отношений (на материалах Юга Украины) // Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР. Сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1981.
27. Ребрин И.А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) // Памятная книжка и адрес – календарь 1903 года. – Екатеринослав, 1903.
28. Филиберт А. О вольнонаемных рабочих на Юге России // ЗОСХЮР. – 1861. – С. 540-549.
29. Флоровский А.В. Крестьянская реформа и высшая администрация Новороссийского края.– Одесса, 1921.
30. Флоровский А.В. Освобождение крестьян по проектам губернских комитетов Новороссийского края. – Одесса, 1921.
31. Христофоров И.А. «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 1870-х гг.). – М., 2002.
32. Р. На заре крестьянской свободы // Русская старина. – 1897. – Март.